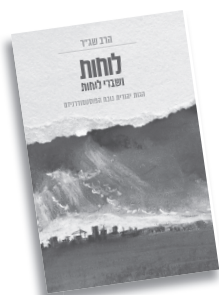

הרב שג"ר והאתגר המוסרי של הפוסטמודרניזם

בעקבות הספר 'לוחות ושברי לוחות'

חנוך בן פזי

ד"ר חנוך בן-פזי
מלמד במחלקה
למחשבת ישראל,
אוניברסיטת בר
אילן

אנחנו מדברים על 'צדק יהודי', אך מהו 'צדק יהודי'? מדוע דווקא צדק יהודי? מדוע לא נסתפק בצדק סתם? למותר להדגיש ש'צדק יהודי' איננו צדק התחום ומוגבל רק ליהודים. הוא כולל לא רק את הצדק כלפי היתום והאלמנה, אלא גם צדק כלפי הגר התושב, קרי בן המיעוטים הלא יהודי, ולא רק כלפי המיעוט היושב בינינו אלא גם כלפי השכן, ולעתים אפילו כלפי האויב (לוחות ושברי לוחות, עמ' 352).

החסידים ראו ביציאת מצרים לא רק אירוע היסטורי אלא תהליך הנכון לכל דור: יציאה מהמצרים, מהגבולות ומהמועקות של העולם. במובן הזה יכול הפוסטמודרניזם להוות יציאה מהמצרים במובן הרדיקלי של המילה (שם, עמ' 431).

הספר **לוחות ושברי לוחות: הגות יהודית נוכח הפוסטמודרניזם** מעשיר את הספרייה ההגותית של הציונות הדתית באתגר מעורר מחשבה ועניין. הספר נוגע בשאלות עומק של השקפת העולם הציונית והדתית, מבקש לעורר שאלות ולא להיבהל מן המבוכה, פותח אפיקי מחשבה חדשים, מעז לפנות אל ספרות פילוסופית עכשווית ומורכבת, ובסופו של חשבון הוא אחד משיאי היצירה הכתובה של הרב שג"ר עד כה. בכך מצטרף

1 הרב שמעון גרשון רוזנברג (שג"ר), **לוחות ושברי לוחות: הגות יהודית נוכח הפוסטמודרניזם**, תל אביב 2013.

הספר לרשימה נאה של פרסומים מכתבי הרב שג"ר ז"ל, וכספרים אחרים שיצאו לאור לאחר מותו. גם למשימת הוצאת ספר זה חברו כמה מתלמידיו: זוהר מאור, איתמר ברנר, נעם סמט ואיתן אברמוביץ. הספר הוא מעין לקט ערוך מתוך דבריו של הרב שג"ר אשר נאמרו או נכתבו בזמנים שונים ובהקשרים שונים – בשיעורים, הרצאות, דיונים, שיחות וכתבי יד. הספר בנוי פרקים-פרקים, ואין עניינו בנושא אחד ההולך ומתפתח מפרק לפרק אלא בכחינת נושאים שונים ומגוונים המצטרפים לכדי דיון רחב ביחסן של היהדות והציונות בעת הזאת אל הפוסטמודרניות.²

יצירתו של הרב שג"ר הבאה לידי ביטוי בספר זה מבקשת לתת מענה דתי ורוחני לאלו הנבוכים בפני המחשבה הפילוסופית בת ימינו ובפני האתגרים שהיא מציבה בפניהם. היטיב לנסח זאת הרב שג"ר עצמו: "לא באתי לקדש את הפוסטמודרניזם, ואיני מתעלם מבעיותיו, אך הפוסטמודרניזם הוא מציאות שאינה שולית כלל ועיקר; היא מפעפעת אל החברה כולה, ולכן אנו חייבים להתמודד עמה" (עמ' 428).³

אך כיצד יש לקרוא בספר זה? וכיצד אפשר להבין את המטלה שקיבל עליו הרב שג"ר בעבודתו הרעיונית? כדי להתחיל לענות על השאלה הזאת עלינו להבחין בין שני מישורים של דיון: זה הנוגע לתיאור העידן כעידן פוסטמודרני, וזה המציג עמדה פוסטמודרנית. אדם יכול לומר שאנחנו חיים בעידן פוסטמודרני, ובכך לתאר למיטב הבנתו ושיפוטו את אופני השיח והתרבות העכשוויים, בלי שיהיה בעל עמדה פוסטמודרנית. ולהפך, אדם יכול להיות בעל השקפה פוסטמודרנית ולתאר את מצב החברה באופן שונה, כחברה מודרנית או פרימיטיבית, שמרנית או מהפכנית.⁴ ברוח זו עמל הקורא המעיין בספר להגדיר נכונה את עמדתו של הרב שג"ר. האם מנסח הרב

2 המחקר בהגותו של הרב שג"ר נמצא בשלכיו הראשונים, ובכל זאת אפשר לציין מספר עבודות שנעשו בתחום הזה. עיינו בעבודת הדוקטור שכתבה מרים פלדמן קיי: *Miriam Feldmann Kaye, Provisional Jewish Theology in a Postmodern Age: A Comparative Study of Professor Ashtor's Thought*, Tamar Ross and Harav Shagar (Shimon Gershon Rosenberg), University of Haifa 2013. אסתי בראל, 'על פטריארכיה וקולות נשיים: מבט ביקורתי על לימוד תורה לנשים בתפיסת הרב שג"ר', אקדמות, כ (תשס"ח), עמ' 39-53; אביחי צור, 'דקונסטרוקציה דקדושה: מבוא להגותו של הרב שג"ר', אקדמות, כא (תשס"ח), עמ' 110-139; אדמיאל קוסמן, 'בקשת ה' בעידן הפוסט-מודרני: ביקורת על שני ספרים חרשים שיצאו לאור מתוך כתביו של הרב שמעון גרשון רוזנברג (שג"ר)', אקדמות, כא (תשס"ח), עמ' 224-233; יהונתן גארב, 'יחידה הסגולות יהיו לעדרים: עיונים בקבלת המאה העשרים, ירושלים תשס"ה; ברוך כהנא, 'לאן נושבת הרוח? - מחשבה דתית עכשווית לנוכח הפוסט מודרניזם - סקירה וביקורת', אקדמות, כ (תשס"ח), עמ' 6-38; רב שוורץ, 'הציונות הדתית על פרשת דרכים: מהרחבת אופקים לפינני ישובים', ד' הכהן ומ' ליסק (עורכים), **צומתי הכרעות ופרשיות מפתח בישראל**, ירושלים 2010, עמ' 177-212.

3 מן הראוי להשוות עבודה זו ליצירתו של הרב יונתן זקס המתמודדת עם הפילוסופיה בת זמננו ועם המחשבה הפוסטמודרנית. ואלה שניים מספריו העוסקים בהתמודדות זו: יונתן זקס, **משבר וברית: מחשבה יהודית מודרנית ופוסט-מודרנית**, תרגמה שרה פרידמן, ירושלים 2000; הנ"ל, **לכבוד השוני: כיצד נוכל למנוע את התנגשות התרבויות?** תרגם צור ארליך, ירושלים 2008.

4 "פוסט מודרניזם. מין אפנה שכזו. כבר כמה שנים. עוד מעט עשור, שמדברים בו אצלנו כאילו היה מעין סגנון חדש, הכי חדש בעיר, שמעטים מבינים מה הוא מבקש לומר אבל רבים יודעים לומר שהוא מקסם שווא, רע, כוזב, מתעתע, מסוכן. גם העיסוק בו היה לאפנתי, אולי אפנתיות על כורחה. מי שמדבר עליו, קל וחומר מי שמבקש לדבר בשמו, נתפס כמי שמנסה 'להיות IN' ומעורר לא פעם מידה רבה של התנגדות וסלידה. נוכחותו האנטיגוניסטית של האפנתי הזה הפכה גם את ביקורת הפוסטמודרניזם לעניין שבאפנה. אפנה תוקפנית, מתגוננת, שנקבעת במידה רבה על ידי סדר היום שקבע הפוסטמודרניזם, כאשר הפך מצדו את הביקורת על המודרניות לצו האפנה" (עדי אופיר, 'פוסטמודרניזם: עמדה פילוסופית', אילן גור זאב (עורך), **חינוך בעידן השיח הפוסטמודרני**, ירושלים 1996, עמ' 135).

שג"ר עמדה מודרנית בעולם פוסטמודרני? אולי מחפש הוא אחר עמדה פוסטמודרנית בעולם מודרני, ואולי כוונתו מרחיקת לכת והוא מבקש ליצור עמדה פוסטמודרנית בעולם פוסטמודרני? אין זה משחק מילים בלבד, אלא תיאור נאמן של דילמת הקריאה בספר. אפשר לראות את הרב שג"ר כמי שמבקש להביע עמדה אידאלית - דתית או מודרנית של קדמה (בעקבות הרב קוק) - בתוך העולם החדש שהוא רואה מול עיניו, שהוא עולם פוסטמודרני. אפשר לראות את הרב שג"ר כמי שפונה לתלמידיו ולחברתו הדתית, שהיא בעיקרה ועל פי תדמיתה חברה מודרנית, והוא מבקש להביע בתוכה עמדה אחרת, עמדה פוסטמודרנית, הנובעת ממחויבות לשיח הרחב שמעבר למעגלי החברה הדתית שבתוכה הוא פועל. וכמובן, יכול אדם לראות את הרב שג"ר כבעל עמדה פוסטמודרנית בתוך עולם פוסטמודרני, כמי שהפנים את הערכים ואת השיח הפוסטמודרניים, וכמי שמפרש את חברתו ותרבותו כפועלות במרחב של שיח פוסטמודרני.

דומה שהקושי העיקרי שמעלה העיון בספר זה הוא שגם לאחר לימוד שיטתי בו מתחילתו ועד סופו אי אפשר לתת תשובה חדר־שמעית לדילמה שהוא מציג. פעמים דומה כאילו הרב שג"ר מבקש להגן על תלמידיו ושומעיו מפני הפוסטמודרניות, וכך בכך להגן עליהם מפני החשש עצמו ממנה. פעמים אחרות דומה הרב שג"ר כמי שמבקש לתת מענה דתי פוסטמודרני בעולם פוסטמודרני. אך מה שגלוי הוא הדחף הרוחני והדתי להעמדת האתגר הזה: "את יחסי לפוסטמודרניזם מנחה החשש להחמיץ את השעה, הווי אומר, לוותר על ההזדמנות לתחייה אמיתית וממשית של עולמנו הדתי. חג הפסח, חג החירות היהודי, מלמד אותנו שאל לנו לדחוק את הקץ, אך צריך גם להיזהר שלא להחמיץ את השעה. ואכן בעיניי אחת הבעיות של העולם היהודי־תורני היא שבשל החשש לדחוק את הקץ, הרבה פעמים הוחמצה השעה, והתוצאות היו הרות אסון" (עמ' 428).

נקודת המבט המוסרית

הבחירה לדון בספר זה מנקודת המבט המוסרית, ולא מנקודות המבט המטפיזית, האפיסטמולוגית או התאולוגית, חשובה בעיניי לשם הגדרת התפקיד שמקבל עליו הרב שג"ר. האתיקה היא לא רק היבט מסוים של הדיון, אלא אמת המידה והמדד למתן תשובה לשאלות אלו. מדוע? מפני שהטענה הפילוסופית החזקה ביותר כנגד הפוסטמודרניות אינה נוגעת לאופני השיח ולניתוח התרבות שלה, אלא מופנית כלפי המוסריות או האי־מוסריות שלה. כפי ששואל הרב שג"ר בספרו, האם יש לנו דרך לשפוט מעשה שנעשה בחברה אחרת אשר רואה בו נרטיב מכונן אף שבעינינו הוא נתפס כפשע? בפרק שיוחד לשאלה המוסרית מסביר הרב שג"ר שאין הוא רואה ברלטיביזם שאלה מודרנית או פוסטמודרנית מיוחדת. ובכל זאת, מושג 'האמת' או ה'אינ־אמת' של התרבות שבתוכה אנו פועלים הופך את השאלה הרלטיביסטית לשאלה חריפה. השאלה המוסרית המעשית, באשר לזכות או לחובה להתערב בחייה של חברה אחרת בעלת קוד התנהגות שונה, איננה שאלה אינטלקטואלית מעניינת, לדבריו, אלא היא שאלה קונקרטיה שצריכה תשובה מעשית. "האם לדוגמה צריכה הכנסת לכפות על

הדרוזים חוקים שימנעו מהם רצח על כבוד המשפחה, גאולת דם או מנהגים אחרים שאינם מוסריים בעינינו? או אולי להיפך, צריך למנוע מן המשטרה להתערב במקרים אלה באמצעות חוק?" (עמ' 71). גם מתוך דיון זה מוטלת עלינו החובה הערכית לכבד את נקודת מבטו של "בן התרבות האחרת", ולהבין שמה שבעיני האחד ייחשב לפשע נתעב יכול להיחשב בעיני האחר למעשה נאצל: "ויותר מכך, מתוך קבלת העמדה הביקורתית, השוללת את השלטת ערכי 'האדם הלבן האירופאי' על כל עולם שנראה בעיניו המתנשאות כפרימיטיבי - האם ניתן להתעלם מנקודת המבט של 'האחר'?" (עמ' 71).

הוויכוח שבין יורגן הברמס ובין ז'ק דרידה

כדי להבין טוב יותר את הדיון המוסרי של ספר זה, וכדי לנסות ולתת לו משמעות רחבה יותר, אני מבקש להפנות את תשומת הלב לוויכוח שהתקיים בין שני פילוסופים חשובים בני זמננו, יורגן הברמס וז'ק דרידה.⁵ הברמס מופיע על במת הפילוסופיה כנציג מובהק ומעמיק של הפילוסופיה של הנאורות בעת הזאת. הוא מבקש להבין שוב ושוב את טיבו של פרויקט הנאורות בסיטואציה הפוליטית והחברתית-כלכלית העכשווית. אחד הביטויים החביבים עליו שמעיד על מגמה זו הוא תיאורה של הנאורות כ'פרויקט שעוד לא הושלם'. בעיניו, חלק גדול מן הקשיים המוסריים והמדיניים שאנו פוגשים כיום קשורים בעובדה זו. דרידה לעומתו מבין את העת הזאת בפילוסופיה באופן שונה. לדידו, מטעמים היסטוריים ובשל ההתפתחות הפילוסופית ניתנה לנו כיום האפשרות להתבונן במבט מורכב יותר ומעמיק יותר בפרויקט של הנאורות. ההכרה ברברים שונים של המחשבה והתודעה מאפשרת לנו לשכלל את הכלים הרעיוניים, או אף מחייבת אותנו לעשות זאת. על פי זה, גם התפיסה המוסרית המוצעת בעת הזאת מורכבת יותר וראויה יותר. ההבנה של מקורות הנאורות שמובילה אל השיח הפוסטמודרני היא עצמה מאפשרת תמונה רב-ממדית של המציאות והאנושיות, בעידן שבו הנאורות לכאורה נשברה או נסדקה.

מובן שבשאלות מוסריות קשות מעין אלה מוטב להרחיק עדותנו ולדון באירועים מעבר לים במקום באירועים הקרובים לנו. על כן, נמשיך להתבונן מעט בוויכוח המוסרי הזה, שהמשיך להתקיים בראיונות ובכתובים בעקבות מתקפת הטרור של 11 בספטמבר 2001, כאשר דרידה והברמס התבקשו לגעת באירועי השעה. כיצד יש לחשוב באופן פילוסופי ומוסרי על אירועי הטרור הקשים של תחילת המאה העשרים ואחת?⁶ האם נוכל לטעון כלפי העמדה הפוסטמודרנית שהיא מקבלת, או אפילו מאפשרת, אירועי אלימות וטרור? האם אין חולשתה של החברה המערבית הפוסטמודרנית טמונה במאמציה לקבל ולהכיר גם את הנרטיב של הצד השני, שכן בכך היא מאבדת מכוחה במאבקה מולו? עוד מותר לשאול, האם אין הפונדמנטליזם הטרוריסטי שפגע בלב

5 הוויכוח התערור לראשונה בכנס שנערך בשנת 2000 לכבודו של ז'ק דרידה בפריז: 'הדויות: שאלות לז'ק דרידה'. תיעוד הכנס הופיע בקובץ מאמרים: Joseph Cohen and Raphael Zagury-Orly (eds.), *Judéités: Questions pour Jacques Derrida*, Paris 2003.

6 'גיבנה בוראדורי', פילוסופיה בזמן טרור: שיחות עם הברמס ודרידה, תרגם רועי ברנד, תל אביב 2004.

לכם של הסמלים המערביים חלק מתפיסה מודרנית מסוימת של המציאות? או ליתר דיוק, מבחינה תרבותית והיסטורית, האם אין המאבק הטרוריסטי עצמו חלק מאותה הקדמה המערבית והתרבות המודרנית שכנגדה הוא נלחם? אולי יש לראות באירועי השעה מעין מראה שהוצבה בלב בירת המודרניות, שהראתה את הצד הבלתי נסבל של המודרניות. ובכן, האם לפנינו נאורות שלא הושלמה או שמא חולשותיו של העידן הפוסטמודרני?

האם מבקש הרב שג"ר להציע התבוננות מודרנית - דתית וציונית - בתוך סיטואציה פוליטית וחברתית המערערת עליה? האם מבקש הרב שג"ר להציע התבוננות פוסטמודרנית דתית וציונית בתוך ההקשר החברתי והפילוסופי של הפוסטמודרניזם? בין כך ובין כך, הוא מבקש לעסוק בשאלה גם מבעד למשקפיים הדתיים שלה וגם מבעד למשקפיים המוסריים שלה. בעקבות השאלות המנחות הללו אני מבקש להציע שתי אפשרויות של קריאה ופרשנות בספר זה, הראשונה מתוך עמדה דתית-ציונית מודרנית והשנייה מתוך חיפוש אחר עמדה דתית פוסטמודרנית.

המודל הראשון: הגנה מפני הפוסטמודרניזם

הקריאה הראשונה האפשרית היא הקריאה המתגוננת, המייצגת את החשש מפני הפוסטמודרניות ואת האופן שבו יכולים דתיים-ציונים להתמודד עמה. לחשש זה כמה היבטים: ההיבט הראשון הוא החשש שמא חשיבה פוסטמודרנית מובילה את האדם לשתוק מוסרי. הפוסטמודרניזם מייצג כאן את אובדן הסובייקט, אובדן האמת, אובדן כל אמת מידה לבחינה מוסרית ובעיקר את אובדן האמון. הפוסטמודרניזם הזה הוא רלטיביזם, האומר "הכול יחסי", ובכלל זה המוסר, שכן לכל חברה יש כללים משלה. מידת האתגר של הרלטיביזם המיוחד לעת הזאת כמידת אובדן האמון שמיוחס לפוסטמודרניזם. כלומר, הקושי המיוחס לרלטיביזם הנוכחי הוא שאין הוא רק קושי בשיפוט בין חברות שונות, אלא קושי בהגדרה עצמה של השיפוט המוסרי. החשש הוא שמא הנרטיבים השונים, ההכניות התרבותיות השונות, מערערים את הוודאות בעצם קיומה של מוסריות. וכך הרב שג"ר מתאר את מה שאירע בעידן הפוסטמודרני: "במסגרת הפוסטמודרניזם התפורר לא רק האמון בעולם, אלא גם באדם. נוצרה תחושה של פירוק הסובייקט ושל פירוק הזהויות המובחנות והברורות של העבר המודרני (שהחליפו את הזהויות המובחנות והברורות יותר של העבר הטרומ-מודרני). זו איננה פילוסופיה אלא תחושת חיים של אבדן האמון באדם כישות בעלת זהות מוגדרת ולכידה" (עמ' 32).

לנקודת המבט הפילוסופית המוסרית הכללית מתווספת נקודת המבט הדתית של הרב שג"ר, המביאה אותו לקשור את מות הסובייקט בהכרזה על מות האל. מה שהתחיל כמרד פרוטסטנטי נגד הקתוליות הבשיל לכפירה באל, והסתיים במותו של הסובייקט. המרד המודרני הצליח, אך התוצאה של המרד הייתה בלתי צפויה, משום שהביאה

לתחושת אובדן האמון העמוקה שאנו חווים בעידן הפוסטמודרני.⁷ האם אובדן זה משמש עדות לקשיים נפשיים או תאולוגיים? נראה שהתשובה חיובית, אך אין היא מספקת את הרב שג”ר, משום שהשאלה החשובה יותר נוגעת לבעיות מוסריות קשות ולדילמה של ההתערבות בנוהגו של הזולת ובקהילתו: האם מוטל על הסובייקט האחד, שיש לו ספקות עצמיים באשר לדרכו ולנוהגו, להתערב בנוהגיהן של חברות אחרות? האם הפן של איש ההלכה המופיע בדבריו של הרב שג”ר הוא שדורש הכרעה בשאלה מוסרית זו? לא בהכרח, אך גלוי לעין שהוא תובע הכרעה, גם אם זו תהא מוגבלת בהיקפה ובמחויבות שהיא יוצרת. בעולם הפוסטמודרני מוטל עלינו להבחין בין סוגים שונים של צדק.⁸ וייתכן שבפועל מתברר ש”הוויתור על הצדק הנוקשה מאפשר להגיע לתקשורת בין צדדים יריבים ולפתור קונפליקטים עמוקים בצורה פרגמטית, המביאה בסופו של חשבון ליצירת מציאות צודקת הרבה יותר מאשר זו הנוצרת ממאבק מתמיד בין תפיסות מתנגשות של צדק מוחלט” (עמ’ 73).

הרב שג”ר מחפש כאן ממד נוסף של התייחסות, והוא המחשבה הדתית החדשה. הקושי המוסרי מלמד על יעד הגותי אנשי, והוא ליצור מחדש אמון בעולם, אמון באל או אמון במוסריות. כך אפשר למצוא בדבריו של הרב שג”ר את החיפוש אחר הערכים האוניברסליים שמשותפים למנהגים השונים ולכללים השונים הנוהגים בכל עדה וקהילה. מעבר לגישה הפלורליסטית ומעבר לתפיסה של יחסיות המוסר יש הסכמה אנושית רחבה על הכללים המוסריים הכלל-אנושיים: ”מעבר לכל ההבדלים התרבותיים השונים, יש בכל אופן אמת אוניברסלית, המשותפת לנו כבני אדם, ובעצם ‘סדנא דארעא חד הוא’. עובדה היא שישנם אלמנטים החוזרים בתרבויות שונות, אף שהן רחוקות זו מזו; משמעות הדברים היא שישנה תשתית משותפת לכולנו, הטמונה בעצם האנושיות” (עמ’ 83).

אצל קורא הספר מתעוררת שאלה חשובה באשר לתיאור האתגר הפוסטמודרני מנקודת מבטו של הרב שג”ר. דומה שמדובר בתיאור ביקורתי הניזון מניתוח מסוים של הפוסטמודרניזם בעיניים מודרניות. נראה שגישה זו כלפי הפוסטמודרניות איננה אחידה לאורך הספר כולו; ייתכן שהיא הנחתה את הרב שג”ר בשלבים המוקדמים של התפתחות יצירתו, שלבים שיצרו גם אופן מסוים של התמודדות. רוח הדברים הביקורתית הזאת עולה בקנה אחד עם הביקורת על השיח הפוסטמודרני, כפי שהציג אותה למשל גדי טאוב בספרו **המרד השפוף**.⁹ באופן פרדוקסלי, דווקא עמדה פוסטמודרנית רליגייתית מאפשרת לתת תוקף מחודש לבחירה באמונה וברת. אפשר אולי להקביל זאת לבחירה באמונה נוסח קהלת, או, בהגות העכשווית, לפרשנותו של ישעיהו ליבוביץ’ לספר קהלת. כאומר, אחר כל המסע הרעיוני והאישי שעבר האדם,

7 בתיאור המשמעות הדתית של המרד שהוביל אל הפוסטמודרניזם מסיף הרב שג”ר את מקומו של ניטשה: ”שיאו של המרד המודרני של האנושות בדת היה הכרזתו המפורסמת של פרידריך ניטשה על מות האל; בעידן הפוסטמודרני מתגלגל המרד הזה, כדברי השנינה הידועה, בהכרזה הנגדית: ‘ניטשה (קרי האדם שהתיימר לעלות על כס האלוקים) מת, על החתום: אלוקים’ (אלא שהפעם ההכרזה אינה חתומה)” (עמ’ 32).

8 בעקבות מאמר של דוד גורביץ’, ‘משמעות הצדק בעידן קלילות הדעת’, אלפיים, 9 (תשנ”ד), עמ’ 148-169.

9 כך עולה למשל מתיאוריו של הרב שג”ר בעמ’ 38-40. ועיינו בספרו של גדי טאוב, **המרד השפוף: על תרבות צעירה בישראל**, תל אביב תשנ”ו.

ואחר אובדן אמת המידה לטוב ולרע שמשאיר את האדם ללא מצפן ערכי, מוטל על האדם לבחור את הבחירה הערכית הדתית: "סוף דבר הכל נשמע את האלהים ירא ואת מצוותיו שמור כי זה כל האדם" (קהלת יב, יג). ובלשונו של הרב שג"ר על המתח שבין חופש לקודש: "אולם התנאי לכך הוא לבחור בבחירה, להאמין באמונה, לצאת מעמדת השניות אל עמדת הברית, אל מקום בו לא בחרתי בדבר מסוים מתוך דברים אחרים (משימה בלתי אפשרית לנוכח כללי המשחק הפוסטמודרניים), אלא הגעתי למקום בו רק הוא נמצא" (עמ' 102-103).

במובן הזה מתייצב הרב שג"ר כמחנך ומנהיג ציבור לדור נבוכ, המבקש לאפשר לתלמידיו ולאנשי קהילתו להמשיך ולהחזיק בקהילתם ובאמונותיהם, בעולם שלכאורה מערער באופן כה עמוק לא רק על אמונתם אלא על עצם האפשרות להאמין במשהו. כראי לקרוא בקריאה אטית את דברי החתימה של הספר, ובעיקר את ההערות שמופיעות בסוף החתימה, למשל "חיוך הילד הנו התגלות של מציאות אלוקים" (עמ' 426). וכאן, אנו שואלים את עצמנו, האם אופקיו של הרב שג"ר מכוונים אל מעבר למעגל הקהילה שלו?

שוב אנו נדרשים לחזור ולעיין בטיבה של השאלה ששאל הרב שג"ר. האם הוא שואל כיצד אפשר להעיר לאנשי חברה אחרת או להתערב בחייהם במציאות של חיים בעידן פוסטמודרני? כלומר, החברה שבה אנו חיים אינה מאפשרת לאדם לטעון טענות מוחלטות, ועל כן, כביכול, נלקחה מאתנו זכות המחאה והמעשה. או שאולי הוא שואל אם יש דרך להצדיק גם בפני עצמנו טענות מוסריות בעולם החשיבה הפוסטמודרנית? בכל רגע נתון שבו אני חושב להעיר דבר מה לאדם אחר, מתעוררים בי הספקות: שמא אני טועה ושמא הוא פועל באופן מוסרי בהתאם לערכיו ואמונותיו. ואולי הרב שג"ר שואל שאלה אחרת לגמרי, היינו, כיצד אפשר לבנות עמדות וטענות מוסריות מתוך חשיבה פוסטמודרנית? כאן מן הראוי לציין שהרב שג"ר מוסיף נימה אישית לדיון הזה, שהוא מבטא אותה פעמים מתוך תסכול ופעמים מתוך תקווה. כך למשל הוא אומר, "האם אני מאמין בגאולה? כן. אך מה פירוש הדבר? האם בימי חיי אזכה לה? סביר שלא. אני טיפוס פסימי. אך אני מצפה לה בכל יום שתבוא" (עמ' 422); או "אינני חש עצמי כשגריר של אדם כלשהו או של קבוצה כלשהי: מבחינתי, האמונה היא שפה פרטית" (עמ' 407).

המודל השני: העמדה הפוסטמודרנית

האפשרות השנייה של הקריאה בספר שונה בתכלית והיא מעין מסע רוחני אינטלקטואלי ליצירת עמדה פוסטמודרנית דתית. המסע הזה נעוץ ביכולת להבין טוב יותר ובאופן מעמיק את השיח הפוסטמודרני. דומני שאפשרות זו משמשת תשתית לחשיבה דתית פוסטמודרנית, שהיא אולי ההבטחה שבהגותו של הרב שג"ר. גישה זו, לעניות דעתי, נוכחת באופן חלקי בלבד בספר הזה, אך זוכה להכוונה חשובה מתוך הספר ובעיקר משרטטת את הדרך אל העמדה הפוסטמודרנית הדתית.

כדי להציע את הקריאה השנייה בספר, הפוסטמודרניזם במהותה, אני מבקש לחזור להתחלה, לכותרת מעוררת ההשראה של הספר: "לוחות ושברי לוחות"; שכן כדי להבין את הפוסטמודרניזם עלינו להבין אותו כמעבר לתפיסת העולם של יחסיות: של אמת יחסית, מוסר יחסי או טוב יחסי.¹⁰ בראש ובראשונה הפוסטמודרניזם הוא העידן הפילוסופי שלאחר המודרניזם, והוא יוצא ממנו וממשיך הלאה, בלי לוותר על העידן המודרני. החשיבה הפוסטמודרנית עוברת דרך המחשבה המודרנית, מגלה בתוכה את חולשותיה ומזהה בה את הבניות היסוד של המודרנה. ובעת הזאת שלאחר המודרניזם היא גם מכריחה אותנו לשאול את השאלה הקשה כיצד פועלים בעולם שכבר פגש את האיראה של המודרנה ופגש את שברה.

ז'ק דרידה חיפש זמן רב מונח שיתאר כראוי את העבודה הפילוסופית שלו. הוא חשב תחילה על "הפצה", במובן של פיזור הזרעים והרעיונות כמו שהחקלאי עושה בעת שהוא מפיץ את הזרעים לכל עבר¹¹ - לא כדי להרוס אלא כדי להצמיח. מה שנראה במבט ראשון מעשה של הפצה והרס אינו אלא מעשה של הצמחה. בסופו של דבר הוא בחר במונח אחר שהוא עצמו יצר, "דה־קונסטרוקציה", מונח שמשמעו אינו בנייה או הבניה, וגם לא בנייה מחדש, אלא שלילת ההבניה, או הבניה דרך השלילה. דרידה לא חיפש מונח של הרס, אלא מונח של בנייה מורכבת ויוצרת, כזו שהשלילה היא חלק ממנה. בהרצאה שהתפרסמה לימים גם כמאמר טען משה אידל בפני דרידה שהמונח עצמו נולד מתוך ההקשר של המחשבה המיסטית של אברהם אבולעפיה, שעוסקת במושג ה"סתירה".¹² הסתירה שבתוך הטקסט היא התחום שבו מסתתרים סודותיו, ודרכה גם הם מתגלים. החיפוש אחר הסודות של הטקסט ואחר גילויים עוברת דרך הגילוי של הסתירות הפנימיות של הטקסט. הסתר של הטקסט מצוי בסתירות של הטקסט, לא מפני שמישהו ניסה להסתיר ולהעלים את האמת, אלא מפני שאין דרך אחרת לומר דבר מורכב אלא באמצעות הסתירה והפירוק שלו. במילים אחרות, פעולת המדרש המהרסת את הטקסט היא פעולה של יצירה מעמיקה בתוך נכחי סודותיו של הטקסט, ואין דרך אחרת לגלותם. אידל תיאר זאת בלשון החכמים "שסתירת זקנים בניין". ההרס והסתירה אינם אלא בניין.

ברוח זו נוכל לשאול את עצמנו מהו המונח העברי היהודי לפוסטמודרניזם. ייתכן שהביטוי "לוחות שבורים" או "לוחות ושברי לוחות" יהיה ביטוי הולם במיוחד. הפוסטמודרניזם איננו ביטוי של חזרה לאחור, אלא ביטוי מעמיק פילוסופי של ההבנה של האידאולוגיה והרעיונות של המודרניות. הוא גם ביטוי היסטורי של השבר של הרעיונות של המודרניות, כאשר התברר שהרעיונות הגדולים שאמורים היו לגאול את האנושות לא עמדו באתגר שהוצב בפניהם, והתרוסקו אל קרקע המציאות האנושית או ההיסטורית. זו כנראה המשמעות של שבירת הלוחות; אך לא כזו שחוזרת אל המעמד שהיה להם לפני שבירתם, אלא היא משמרת את הלוחות ואת שבירתם ובמעשה זה כותבת ויוצרת לוחות חדשים מורכבים: מוחלטים פחות ומהוססים יותר, וכך מגוונים

10 שאלת יחסיות המוסר והשיפוט המוסרי איננה שאלה של העת הזאת, ובמובן עמוק אפשר להבין את הביקורת של קאנט כמענה לאתגר זה: כיצד אפשר להכריע ולשפוט שיפוט מוסרי שלא על יסוד המוסר התכליתי או המנהג החברתי.

11 Jacques Derrida, *La Dissémination*, Paris 1972

12 Moshe Idel, 'Jacques Derrida et les sources kabbalistiques', *Judéités*, 1 (2003), pp. 133-156

יותר. ברוח זו אפשר להקשיב מחדש לדבריו של הרב שג"ר: "הפוסטמודרניזם עשוי להוביל לשיתוק מוסרי ודתי בעקבות חוסר האמון באמת המטאפיזית, במוחלטותה של ההתגלות, בביריות המוסרית, אך הוא עשוי להיות גם בסיס לטיפוח דתיות חדשה ומוסריות חדשה, גבוהה יותר" (עמ' 240).

כאן ארשה לעצמי לקרוא קריאה חזקה של אחד התיאורים של הפוסטמודרניזם שמביא הרב שג"ר, תוך שהוא משתמש ברעיון שבירת הכלים בהקשר פוסטמודרני: "הדקונסטרוקציה שוברת כידוע את כל הכלים וטוענת שהמציאות כולה - הן המציאות העובדתית, הן עולם הדימויים והשפה - איננה אלא קונסטרוקט אנושי" (עמ' 64). אלא שכל יצירה אנושית מורכבת מיצירות שונות שקדמו לה ועובדו לכדי יצירה חדשה. מכאן, שפעולת הפירוק למרכיבי היצירה אינה רק פעולה של הרס, אלא מאפשרת גם יצירה חדשה. "הפרשנות הקבלית לכך עשויה להיות ששבירה זו של הכלים איננה בחינת 'סוף פסוק', אלא מביאה לזיכוכם, ומתוך כך יכול האדם להשתמש בשברים כדי לברוא עולם חדש. ואכן, תפקידה של הדקונסטרוקציה הוא לפרק את הכלים ולהגמיש אותם, בכדי לפתוח אפשרויות חדשות של השראה והארה" (עמ' 65).

אם כך, אפשר לראות את המפתח הניתן לקורא לשם עיון בספר הזה כמפתח לפרשנות "הדקונסטרוקציה הדתית". הספר מזמין את קוראו, זה שמתוך הקהילה של הרב שג"ר וזה שמחוצה לה, לצאת למסע מחשבתי הדורש העמקה בחשיבה המוסרית הפוסטמודרנית. העמדה הפוסטמודרנית לא תייצר חוקה חדשה של מותר ואסור, אלא תפיסת עולם מורכבת יותר, שיש בה מודעות לכללים, למה שמבנה אותם ולמה שמפר אותם, ולאופנים השונים שבהם עלינו לפעול בתוך המורכבות המוסרית. אני סבור שהקריאה בספר מתגלה כפורייה הרבה יותר. בכל רגע נתון עלינו למדוד את המרחק שלנו מן המודרנה. עלינו למדוד את המרחק שלנו מן האמונה והדת. המדידה הזאת לא נועדה לניתוח סוציולוגי או אנתרופולוגי, אלא היא נועדה להעניק כלים לחשיבה מוסרית. היא מאפשרת לנו לחשוב על אודות המקום שבו המחשבה המוסרית שלנו עושה מעשה בלתי מוסרי, בהיותה פוסלת את מחשבתו של האחר. היא מאפשרת לנו לחשוב על המקום שבו החינוך למוסריות הוא מעשה בלתי מוסרי משום שהוא מחליש את האדם והחברה, שחיים בעולם רווי מבחינה אידאולוגית מן הצד האחד ונעדר אידאולוגיות לחלוטין מן הצד השני. המחשבה המוסרית החדשה הפוסטמודרנית תובעת תביעות קשות הרבה יותר ממה שהכרנו בשלהי המאה השמונה-עשרה. אז, חשבנו שאנו יודעים מה מותר ומה אסור ושבדינו המניפסט לשלום הנצחי, אותו מסמך שכתב עמנואל קאנט ואשר במידה רבה ממשיך לקבוע את סדר היום העולמי כמאתיים שנה לאחר כתיבתו - ובכלל זה את היסוד להקמת מוסדות בינלאומיים דוגמת האו"ם; המעורבות והאי-מעורבות של אומות העולם בהתרחשות הפנימית של מדינה אחרת; הזכות לצאת למלחמה והגבלתה; הלגיטימי והלא-לגיטימי במלחמת אזרחים ובמלחמות בין מדינות. המצפון מתקומם נגד שתיקת העולם לנוכח מלחמת אזרחים עקובה מדם במדינה שכנה. ואולם זכות ההתערבות דורשת גם היא שיקול דעת מוסרי, ולכל פעולה של התערבות מוסרית יכולות להיות השלכות בלתי מוסריות, שגם אותן עלינו להביא בחשבון.

המחשבה המוסרית הפוסטמודרנית כוללת את ההבנה המורכבת של רעיונות הנאורות, הדת, הלאומיות, החוקה, זכויות האדם, אבל גם את ההבנה המורכבת שאותם

רעיונות עצמם יכולים להביא על האדם רעות רבות וצרות. ולפיכך, מוטל עלינו להמשיך ולמדוד את המרחקים הנוספים – מן הקטסטרופות האפשריות, מן השאלות הקטנות. וכן, בין היתר, נצטרך ללמוד לשתוק – לא כי אין לנו מה לומר, אלא כי יש חשיבות ללמוד גם מן השתיקה הדתית.

וכאן אני מגיע לאמירה החשובה ביותר של הרב שג"ר, והיא נגלית בספר הזה רק אם נעזרים בספריו האחרים. ספר אחר של הרב שג"ר, הנושא את הכותרת **זאת בריתי**,¹³ מציע חלופה מוסרית מעמיקה בעזרת השיח ההלכתי התלמודי וכן כלים חדשים לדיון מוסרי, שיכול להתקיים רק לאחר הדיון האידאי והאידאולוגי. השיח ההלכתי התלמודי בעיני הרב שג"ר מאפשר להשתמש במרחב הרעיונות והגישות לא רק כדי להכריע ביניהן, אלא כדי ליצור יצירה חדשה רב-קולית ורב-ממדית של עשייה. הלמידה וההבנה של האידאולוגיות השונות לא נועדו לבחירה ולהכרעה בין גישות שונות; הן גם לא נועדו ליצירה הגליאנית דיאלקטית של ההעלאה לסינתזה גבוהה, בדרכו של הרב קוק. הלמידה וההבנה של הגישות השונות פותחות את השיח ההלכתי למגוון של אפשרויות, לשימוש מורכב ומגוון במקרים שונים, לקושיות ולפירוקן, ל"אוקימתות", לאחיזה בזה וגם בזה. הרב שג"ר מציע את החשיבה התלמודית ההלכתית ככלי המאפשר חשיבה מוסרית פוסטמודרנית. המושג ההלכתי התלמודי אינו מתקיים כמושג אידאלי אפריורי, אלא הוא תוצר של הבניה מושגית, שיש להבינה כהתכנסות של תפיסות שונות שאינן בהכרח קוהרנטיות, ואי אפשר להבינו באופן מלא ללא הבנת ההיסטוריה והמורכבות של ההבניה היוצרת של החשיבה המושגית ההלכתית:

ויטגנשטיין ממשיך את השפה ל'עיר עתיקה: שבה מבוך של סמטאות וכיכרות בתים ישנים וחדשים ובתים עם תוספות מתקופות שונות, וכל זה מוקף בהמון פרכים חדשים עם רחובות ישרים וסדורים ועם בתים אחידים... אלה טענות פוסטמודרניות כלליות, אך תיאור זה הולם במיוחד את שיח הגמרא ואת הרטוריקה ההלכתית. השיח של התלמוד, אם לא נתבונן בו מבעד למשקפיהם האידאליסטיים של הלמדן הבריסקאי או הרציונליסטיים של חוקר המשפט העברי, אכן אינו שיח אחיד, אלא כזה המורכב מז'נרים שונים שחלקם לאו דווקא מושגים לוגיים.¹⁴

ההצעה המוצעת כאן להבנת משנתו של הרב שג"ר מאפשרת לחזור ולקרוא את הספר **לוחות ושברי לוחות**, ודווקא במורכבות המוצגת בו ובהיסוס המוצע בו, כההליך למידה רב-ממדי המאפשר שיח מוסרי דתי. המחשבה הדתית שמציע הרב שג"ר בספר זה יכולה להיות מענה לנבוכי הדור. אכן, לא מדובר בנבוכי דורו של הרב קוק אלא בנבוכי דור אחר, של העידן הפוסטמודרני. אך המחשבה הדתית המוצעת בספר זה יכולה גם לשמש מענה מרתק ומאתגר לאדם בעידן הזה, ודווקא מתוך המחשבה הפוסטמודרנית. זו שמבקשת אחר האמת, מחפשת אלוהים, אך מודעת להבניות הפנימיות שלה עצמה ולחשיבה המוסרית המורכבת הנוצרת על ידה, אלא שדווקא המודעות הזאת והרגישות המחשבתית הזאת מאפשרות לה ליצור שיח דתי ומוסרי ראוי.

13 הרב שג"ר, **זאת בריתי**: גירות, חילון, נישואין אזרחיים, ירושלים תשע"ב.
14 הרב שג"ר, בתורתו יגה: לימוד גמרא כבקשת אלוהים, אלון שבות תשס"ט, עמ' 191.